

I. RÉSZ

A VÁLASZTÁSOK ÁLTALÁNOS TAPASZTALATAI

KULCSÁR KÁLMÁN

POLITOLÓGIAI MEGJEGYZÉSEK AZ 1994. ÉVI ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁSOKRÓL

A rendszerváltozás óta megtartott két önkormányzati választás tapasztalatai alapján – s itt hangsúlyozom, hogy csak a helyi önkormányzatokról szólok, nem érintem a regionális vonatkozásokat – merész vállalkozásnak tűnik tendenciák megjelölésére törekedni. S talán még nehezebb az e tendenciák alakulásában közreható tényezőket feltárni, tartós vagy ideiglenes jellegüket meghatározni. Társadalmunk politikai rendszerének, működésének megértéséhez mégis az ilyen kísérletek is hozzásegítenek. A két választás politikai jelenségeinek megértése különösen érdekes feladat akkor, ha tudjuk: az 1990. és az 1994. évi önkormányzati választások alapjául szolgáló jogi szabályozás nem teljesen azonos, a *választók magatartásában mégis azonos vonások jelentek meg*. Sok vita kapcsolódott az önkormányzati választások törvényi módosításához, a módosítások azonban az eredményekben tükröződő, s jórészt már 1990-ben is megmutatkozott politológiai sajátosságokat inkább arányaikban, erősségükben, mintsem lényegükben módosították.

I.

Lássuk röviden, melyek ezek a sajátosságok, mindenekeelőtt a számok tükrében.

A 10 000 vagy ennél kevesebb lakosú településeken 1994-ben a megválasztott polgármesterek 88 százaléka független jelöltek közül került ki, s 1990-ben is felülmúlta ez az arány a 80 százalékot. Egyébként 1990-ben csak a 10 000 vagy annál kisebb lélekszámú településen volt lehetséges a polgármesterekre való közvetlen szavazás, 1994-ben pedig minden településen. Sajátos folytonosságot jelez a független polgármesterek aránya, 1994-ben ez a 10 000-nél több lakosú településeken is 13,58 százalékos volt, nagy többségük (22 település kivételével) mégis a 10 000 vagy kisebb lélekszámú falvakból és városokból került ki.

Az is megállapítható, hogy míg 1990-ben 353 polgármestert választottak meg egy-egy párt színeiben vagy támogatásával, 1994-ben 284-et. Párt- vagy más szervezetekkel együttes koalíciók jelöltjeként 1990-ben 102 polgármester kapott mandátumot, 1994-ben 131 volt a csak a pártkoalícióktól támogatott polgármesterek száma, s 31 a pártokból és társadalmi szervezetekből álló koalíciók eredményes jelöltje. Végül 1990-ben 94 polgármestert adtak a társadalmi szervezetek, 1994-ben 35-öt, ekkor azonban 6 kisebbségi szervezet is nyert polgármesteri széket.

Az eddig ismertetett adatokhoz hozzátehetjük, hogy az egyetlen politikai pártot képviselők nagy többsége is a 10 000 lakos alatti településekben kapott polgármesteri mandátumot, s ugyanez a helyzet a pártkoalíciók esetében is. A baloldali-liberális jellegű koalíciók gyakorlatilag azonos mértékben arattak sikert a nagy és a kis településeken, míg az egyébként általában is eredményesebb konzervatív koalíciók jóval több

polgármesteri széket szereztek a kisebb településeken. A 10 000 lakosnál kisebb népességű településeken voltak sikeresebbek a vegyes, tehát a baloldal-liberális-konzervatív pártkoalíciók is. A csak társadalmi szervezeteket képviselő polgármesterjelöltek is határozottan eredményesebben szerepeltek a kis településeken.

A független önkormányzati képviselők aránya a 10 000-nél kevesebb lélekszámú településeken a megszerezhető mandátumokat tekintve alig marad el a független polgármesterek arányától: 83,68 százalék. A pártok saját színeikben, illetőleg pártkoalíciók révén a mandátumok 13,64 százalékát szereztek, míg a maradék különböző pártok, társadalmi szervezetek koalícióinak jutott. A 10 000 lakosúnál nagyobb településeken, amelyekre a vegyes választási rendszer volt érvényes, a független képviselők aránya már jelentősen lecsökkent, 8,87 százalékra. Az egyes pártok színeiben indulók az egyéni választókerületekben nagyságrendileg több mandátumot szereztek, és jelentős sikert értek el a különböző pártok és társadalmi szervezetek koalíciói is. Am messze elmaradtak tőlük a társadalmi szervezetek és a függetlenek jelöltjei is. A kép az 1990. évi választásokon is hasonlóan alakult: két fontos különbséggel. Jóval kisebb volt a koalíciók képviselőinek aránya a pártok egyenként szerzett mandátumaihoz képest, és 1990-ben a társadalmi szervezetek is kevesebb mandátumhoz jutottak, mint 1994-ben.

II.

1. Az első levonható következtetés, hogy nagy különbségek mutatkoznak a 10 000 és ennél kisebb, illetve az ennél nagyobb lélekszámú települések között. A politikai pártok, akárcsak 1990-ben, 1994-ben is jóval kevesebb mandátumhoz jutottak a kisebb városokban és falvakban, mint a nagyobbakban. Am ezúttal az úgynevezett kislistákon szerzett, egyébként nem nagy számú pártmandátumok megoszlása bizonyos fókig eltér az országos képtől: az első helyen lévő MSZP-t a KDNP követte, majd a Független Kisgazdapárt, illetőleg az SZDSZ foglalták el a harmadik és a negyedik helyet. Az MDF-nek az ötödik hely jutott, majd a Fidesz és az Agrárszövetség következik. Ha a választási eredmények politikai tipizálásában gondolkodunk, akkor ezek az arányok azt jelentik, hogy a többnyire pártokban artikulálódott „ideológiai” politikának kicsi volt a jelentősége. A civil társadalomban szerveződött lokális, illetőleg a szakmai érdekek súlyosabbá váltak, illetőleg az *önkormányzat „civil” jellegét erősítő*, különböző tulajdonságokat és érdeket hordozó „független” csoportok erősödtek meg. Mindebből következik, hogy ezeken a településeken az „alku” típusú politika jelenségei a leginkább felismerhetőek. A 10 000 fős és kisebb lakosságú települések közel állnak a szociológiai értelemben vett, ha úgy tetszik, még premodern vonásokat is hordozó „közösségi” társadalomhoz. Érdekei, viszonyai tehát ideológiai-politikai artikulálás nélkül, közvetlenül is megjelenhetnek tagjaiban és csoportjaiban. Még akkor is, ha ezek a viszonyok látenszen (pl. vallási hovatartozás) ideológiailag is befolyásoltak lehetnek. Leszámítva a „szocialista” társadalomból fakadó rendkívüli helyzetet, az ilyen „civil” típusú önkormányzatok felelnek meg a magyar hagyományoknak is. Történetileg – egyetlen különbséggel – ez az önkormányzati típus alakult ki például a hasonló nagyságú amerikai településeken is, bár a premodern jelenségek ott viszonylag hamar kezdtek elmosódni, és jobban megerősödött a politikai jellegük. Az amerikai fejlődés egyik sajátossága azonban az, hogy a folyton nyugatra nyomuló településeken a civil

társadalom megelőzte az állami szerveződést. Az imént említett különbség is jórészt ezzel függ össze, s a választott tisztségviselők és az állami közigazgatást is képviselő szakemberek viszonyában jelenik meg. Míg például az Egyesült Államokban az utóbbiak helyzete *tradicionálisan gyengébb* a választott testületekhez és a választott polgármesterhez képest, addig Magyarországon ez a *közigazgatási tisztségviselői réteg történelmileg meghatározóbbá vált*. Ettől eltekintve azonban az országos méretű pártpolitika a kisebb települések irányításában alig tükröződik.

E jelenség magyarázata természetesen abban is kereshető, hogy a politikai pártok szervezetileg kevésbé vannak jelen a kisebb településeken (ezt valószínűsítheti a politikai pártok többségének alacsony taglétszáma is), így befolyásuk is csekély. Kérdés azonban, hogy miért nincsenek jelen? Erőikből nem futja, vagy az országos politika szempontjából kevésbé tartják fontosnak ezt a településtípust, *illetőleg e települések közösségi vonásai, civil társadalmi jellege* (és pedig a kifejezés madisoni értelmében, amely szerint a civil társadalom a polgárok sokféle érdekét hordozó csoportokra, rétegekre, s esetleg ezek szervezeteire is tagozódik, amelyek önmagukban is biztosítják az elégséges fékek és egyensúlyok rendszerét) *legendőnek bizonyulnak az alkupolitikában, így a közvetítés során nincs szükségük többnyire ideológiailag befolyásolt politikai párt szervezetekre*. Mindez talán hazai gyökereiben is érthetőbbé válik, ha az egyébként „centristának” tartott Eötvös József álláspontjára gondolunk, aki szerint a helyi közösségek önkormányzatai bizonyos védelmet is nyújtanak a központi államhatalommal szemben. Természetesen igaz, hogy ezeknek a kisvárosoknak és falvaknak a fejlődése, problémáik megoldása – éppen az anyagi eszközök hiánya folytán – az állami pénzügyi támogatás rendszerével befolyásolható, így civil társadalmi arculatuk és a hozzá kapcsolódó alkupolitika a közigazgatás közbejöttével gyengülhet, ellenben erősödhet a közigazgatási politika hatása. Mindezt elismerve, sőt azt is tekintetbe véve, hogy sok ilyen típusú település perspektivikusan, esetleg fokozott mértékben is állami támogatásra szorul, mégis megjelentek már és talán szükségképpen erősödhetnek is a civil jellegű önszerveződések, önkormányzati kezdemények, amelyek igyekeznek kiváltani, pontosabban kiegészíteni a hozzájuk amúgy is gyengébben csordogáló állami támogatás legalább egy részét.

2. A második következtetés a 10 000-nél nagyobb létszámú településekre vonatkozik. Bár az adatokat nem értékelhettem ilyen bontásban, így megalapozottan nem tehető különbség az elválasztó vonalhoz lélekszámban közel álló kisvárosok (amelyek választási magatartása feltehetően az előbbi kategóriának lakosságszámban hozzájuk közel eső településekéhez hasonlít) és a közép- vagy éppen a nagyvárosok között, mégis világos, hogy ebben a kategóriában az ideológiai megalapozottságú politikának a helyi választásokban is jóval nagyobbak a lehetőségei. Ebből következően a pártokra szavazás bizonyos fokig már jobban megfelel az országos pártarányoknak is, és pedig a következő sorrend szerint: MSZP, SZDSZ, KDNP és az MDF, illetőleg a Független Kisgazda Párt és a Fidesz, pártonként nagyjából azonos eredményekkel. A 10 000-nél kisebb, *illetőleg nagyobb lélekszámú településeket összehasonlítva a megyei/fővárosi választásokról megállapítható, hogy jelentékeny eltérések az MSZP és az SZDSZ esetében mutatkoztak* (mindkettő eredményesebb volt a 10 000 főt meghaladó népességű településeken), másfelől az FKGP helyezését illetően, ez a párt ugyanis több mandátumot szerzett a 10 000-nél kisebb lélekszámú településeken.

○ A pártoknak a egyes rendszerben elért eredményei (1947 mandátum) mellett azon-

ban figyelemre méltó a pártok, valamint a pártok és társadalmi szervezetek koalíciói révén szerzett mandátumok száma (1054), illetőleg a társadalmi szervezetek és a függetlenek eredményei is (297, ill. 180).

Kézenfekvő lenne ezeket az arányokat – elsősorban a pártok és a koalíciók által szerzett mandátumok arányait – pusztán a választási törvényben bekövetkezett módosulásnak, azaz az egyfordulós választásnak tulajdonítani. E nézet szerint a törvény módosítása a pártokat – különösen az ellenzékbe szorult vagy a kisebb pártokat – eleve választási szövetségre kényszerítette. Bár a koalíciókban elnyert mandátumok aránya 1990-ben valóban jóval kisebb volt, s elsősorban az SZDSZ és a Fidesz szövetségéből adódott, mégis okkal feltételezhető – ha az adatok megfelelő bontásának hiányában még nem is bizonyítható –, hogy elsősorban valószínűleg a 10 000 főnyi lakosságnál meghúzott vonal felett, de e vonalhoz közelítő településekben hatnak a kisebb településre jellemző tényezők is. Ám ha ettől eltekintենek is, maguknak a pártoknak szövetségre (éspedig a párt jellegének nem is mindig megfelelő, vagy éppen társadalmi szervezeteket is betagozó szövetségre) lépése *önmagában is gyengíti az ideológiai-politikai elemet* a vegyes választási rendszerű településeken is, és szükségképpen erősíti az alkupolitika jelentőségét. Nem ismerjük eléggé – hiszen a pártok taglétszáma általában országosan is kicsi, és szóródása is változik –, hogy egy-egy település lakosságának választási magatartását milyen mértékben befolyásolják a pártok (legfeljebb az országos választási arányok, a megyei közgyűlések és a településtípusok választási adatai adhatnak többé-kevésbé bizonytalan útmutatást). A koalíciók nagy száma és rendkívül változatos összetétele azonban nem csupán az alku jelentőségét igazolja, hanem azt is, hogy a pártok a mandátumszerzés érdekében talán nem is elsősorban saját politikai, eszmei meghatározottságukat, hanem a képviselőjelöltek ismertségét, elfogadhatóságát, általános támogatottságát tartották fontosnak. Előfordult természetesen – főleg a nagyobb városokban –, hogy a koalíciós alku egyik vagy másik fél nem tartotta be, így valamelyikük előnyhöz juthatott, ennél fogva a koalíciós hatékonyság meglehetősen különbözött az egyes településeken. Az MTA Politikai Tudományok Intézete vizsgálatának adatai azt is jelzik, hogy erősödött a helyi gazdasági érdekcsoportok befolyása a jelöltek kiválasztásában, s távolról sem csak a függetlenek esetében, hanem az egyes koalíciós partnerek „összehozásában”, a polgármesterjelöltek támogatásában is. Egy-egy nagyvárosban nagyon világosan tetten érhető ez az összefüggés, különösen a polgármesterek esetében. Előfordult például, hogy egyik legjelentősebb városunkban két versenyző polgármesterjelölt közül, akiket más és más gazdasági érdekcsoport támogatott, végül az „futott be”, aki céltudatosan építette kapcsolatrendszerét és győzött, holott vetélytársa kezében volt a kulcsfontosságú városi média, s mögötte a helyi vállalkozók egy csoportja is. Ma még nem rendelkezünk a helyi gazdasági és politikai érdekek összefüggéseit feltáró elemzésekkel, így nehezen látható, hogy az ilyen érdekösszefonódások hogyan működnek majd a jövőben, főleg a jelentősebb városokban. Az eddigi, jórészt kistelepüléseken megfigyelték még a kezdetleges, személyi alkuon alapuló érdekérvényesítés gyakorlatát sejtetik. Előfordult a polgármesteri hivatalból fakadó lehetőségek gazdasági előnyre való váltása, ha nem is elsősorban korrupció formájában, hanem közvetett módon. A gazdasági érdekcsoportok várospolitikai hatása azonban a jövőben alighanem erősödik.

3. Az 1994. évi önkormányzati választásokon a szavazásra jogosultak 43,44 százaléka vett részt. S jóllehet eltérések mutatkoztak az első fordulóban a településtípusok kö-

zött, ezt az arányt 1990-ben csak a 10 000-nél kevesebb lakosú városokban haladta meg a szavazók száma (és pedig az első fordulóban), a második forduló mindenütt jóval alacsonyabb részvételt mutatott. Magyarországon az általános választásoktól is távol maradt a jogosultak valamivel több, mint egyharmada (1990-ben a részvételi arány 63% volt, 1994-ben pedig 69%), így könnyen levonható lenne a következtetés, hogy az emberek tudatában a politikai élet és a mindennapi élet világa sok tekintetben elválik egymástól. Ennek a feltételezésnek a magyarázó értékét azonban, úgy tűnik, csökkenti az a körülmény, hogy a helyi választások – márpedig a polgárok többsége számára itt átláthatóbbak a problémák és kapcsolatrendszerek, mint az országos szinten – kisebb részvételi arányt produkálnak, mint az általános választások. Két további sajátosság azonban mégis támaszt adhat ennek a magyarázó elvnek. Mindenekelőtt az eddigi két országos választás tétje.

1990-ben a szavazás elutasította a „szocialista” politikai rendszert – bár egyik jelentékeny párt sem védte –, így helytálló az a következtetés, hogy a szavazás annyiban „büntető” jellegű volt, amennyiben a rendszerváltozást óhajtotta. A büntető jelleg azonban inkább demonstratív módon nyilvánult meg. A valóságos tét a változás minél nyugalmasabb végbemenetele volt, s a szavazatok arányát ez alakította. (A büntető jelleg az MSZP-vel szemben érvényesült, amelynek utódpárt-jellegét ellenfelei sikeresen hangsúlyozták a választási kampány során, a nyugalmat pedig az MDF-től várták.) 1994-ben a várakozásaiban csalódott és a kormány által nem igazán megfelelően kezelt társadalom, saját személyes viszonyainak alakulása alapján, ismét büntetett az országos választások során. Emellett azonban figyelemre méltó, hogy már Székfű Gyula rámutatott arra a kiegyezés után kialakult „különös illúzióra” (ahogyan a jelenséget megjelölte), amely abban a felfogásban, sőt hitben jelentkezett, „hogy a parlamentarizmus Magyarországon nemzetfenntartó, az országgyűlés a magyarság életének központja, s ha a parlamentben bajok vannak, ezek az egész nemzetet veszélyeztetik”. E feltételezés Székfű szerint Tisza Kálmánra vezethető vissza, és pedig arra a kényszerre, hogy az országot a 48-as közhangulattal ellentétben 67-es alapon kellett kormányozni. „Ezt a problémát csak úgy tudta megoldani, hogy az ország életét a parlamentben koncentráta, az ország akarata helyébe a parlamentet substituálta, mivel ezt választási és egyéb korrupció segítségével könnyebben tudta az egyedül lehetséges 67-es irányba mozgatni.” Más kérdés, és erről itt nem kívánok értekezni, hogy a képviselői demokráciában ez az áttételeződés mindenütt jelen van, bár magát a parlamentet nem mindenütt egyforma mértékben tekintik az országos politika kizárólagos vagy legfontosabb koncentrációjának. Az Országgyűlés szerepe azonban a lakosság tudatában annyiban mégis a nemzet politikai központja maradt (s a rendszerváltozás folytán nem is lehetett másként), minden kiábrándulás és kritika ellenére, hogy a kormány csak az országgyűlés közbejöttével váltható le, és a polgárok csak az országos választások útján kereshetik politikai reményeik megvalósításának eszközt egy új kormányzatban. A politika és a reális társadalmi-gazdasági folyamatok közötti különbség tételezésének erősödése azonban mégis csak kifejeződött abban, hogy az 1990-es választás részvételi arányához képest az 1994. évi országos választás adatai nem mutatnak igazán lényeges növekedést.

A magyarázat talán kissé bonyolultnak tűnik, de csupán ennek az egy-két tényezőnek az említése is jelzi, hogy rendkívül összetett kérdést érintettünk. Mégis, ha csak jelzésszerűen is, említeni kellett ezt a problémát, mert általánosabb jelenség körvonalzására is alkalmas. A politikatudományi irodalomban ugyanis ismert az a megállapítás,

amely szerint a politikai rendszer fennmaradásának próbája a politikai követelmények folytonos változásával való megbirkózás és az intézményi rendszer képessége a változások felszívására, a problémák észlelésére, megoldására és politikai összefüggéseik kezelésére. Ha pedig ez így van, akkor az 1994. évi választások eredményei, mindazok a sajátos jelenségek, amelyekről szólhattunk, nemkülönben összefüggéseik is, legalábbis arra mutatnak, hogy politikai rendszerünk alakulása nem ok nélkül hozza előtérbe a helyi önkormányzatokat, s bennük az alku jellegű (bár közigazgatási elemekkel kevert) politikát, és kényszeríti még a politikai pártokat is erre, azaz a civil társadalomra jellemző politikai magatartásra, mindenekelőtt a kisebb, de néhány példa szerint a nagyobb vagy éppen nagy települések jelentékeny részében is. (Egerben pl. – a független polgármester mellett az Egri Lokálpatrióta Egylet hat mandátumot szerzett.)

Ismét idézhetném intézetünknek a választás folyamatát követő esettanulmányok egyikét, a tanulmányt készítő és az adott nagyváros viszonyait jól ismerő kutató végső következtetését. „Érezhetően kezd az a folyamat kibontakozni, amely a markáns helyi politikát fokozatosan kezdi leválasztani a nagypolitika hatása alól, s ezzel kezdetét veszi... a város lokális politikai karakterének lassú kiformalódása.” Másképpen fogalmazva, a politikai rendszernek országosan a pártok magatartásával befolyásolt hatékonysága, éppen a többé-kevésbé sajátos eszmerendszerekhez kapcsolódó, Magyarországon még nem is kifejtett és nehézkesen működő pártstruktúra ideológiai-hatalmi jellegű politikájából adódóan, csökken. Ebből következően az önkormányzatok hatékonyságával szembeni várakozás növekszik, s a választásokban már megjelentek azok a tényezők, amelyeknek az érvényesülése maguknak az önkormányzatoknak a civilszervezeti jellegét erősíthetik. Így azután a helyi önkormányzatok más determinánsokkal és a helyi, esetleg kisebb tájegységek regionális lehetőségeit is kihasználva, hatékonyságuk növekedésével nem csupán erősíthetik szerepüket a reális társadalmi folyamatok alakulásában, hanem akár változásra is készíthetik a politikai rendszer néhány elemét.

III.

Ebből a körvonalazódó jelenségből természetesen újabb következtetések is adódnak.

Mindenekelőtt a jelenleg működő alkotmányos rendben is erősíthető az önkormányzatok tényleges szerepe, és pedig működésük pénzügyi alapjainak növelésével, a feladatmegosztások és a döntési szintek átvizsgálásával, szükség szerinti változtatásával.

Továbbá: új alkotmány elkészítése során az önkormányzatoknak (elsősorban a helyieknek, de a most megyei formában működő regionálisaknak is) a jelenlegihez képest nagyobb súlyt kell biztosítani, az alkotmányos helyüket és feladataikat megalapozó alapelvek jelentőségüknek megfelelő kimunkálásával, és az ebből fakadó jogi keretek világos megvonásával.

Az önkormányzatok civil arculatának megerősödése – figyelembe véve érdekkulációjukban a politikai pártok jelentőségének relativizálódását is, hiszen még az országos pártok jelenléte és működése is különbözik az országos szinten kialakult pártstruktúra jellemzőitől, azon a szinten mutatott arculatától, ha a helyi vagy regionális érdekek formailag sokszor pártok vagy pártszövetségek „fügefalevele” mögött működnek is – rendkívül jelentős. Nagyon erős érv ez az Országgyűlés második kamarája megszervezése mellett, amelyben ez a pártpolitika ideológus jellegétől eltérő, alku

jellegű politika – természetesen más politikai vagy azzá váló érdekösszefüggések és egyéb tényezők mellett – megfelelő kifejezést kaphat (lásd ehhez Kulcsár Kálmán: A kétkamarás Országgyűlés problémája. *Társadalmi Szemle*, 1995. 10. sz.).

Végül: az önkormányzatok létrehozhatnak nemzetközi viszonylatban is, a határokon túlmenő regionális szerveződést. Ilyen szervezések – a gazdasági, az intézményhasznulási, a kulturális és az infrastrukturális összefüggésekben egyaránt – az országos politikai, gazdasági stb. törekvéseket kiegészítve, sőt bizonyos fokig szervezéssé váló kapcsolataik révén megalapozva, elősegíthetik integrálódásunkat Európa nyugati részébe.

Az Európai Unió perspektivikusan a nemzetek feletti, a nemzeti és a regionális integráció Európája. Bizonyosan nem rövid idő alatt ez az Unió csak úgy valósíthatja meg az új – sok szempontból történetileg és a gazdasági folyamatok által már megalapozott – európai egységet, ha a legfelső és a legalsó szintje válik egyre inkább jelentőssé.

Talán túlságosan messzire jutottunk az 1994. évi magyar önkormányzati választások politológiai következményeinek értékelésében. Bizonyos, hogy nehéz valóságos és hosszabb távú tendenciákat körvonalazni, annál is inkább, mert politikai rendszerünk igen fontos eleme, a pártstruktúra még fejletlen, átmeneti, az európai vonások éppen csak megjelenőben vannak benne, és távolról sem tekinthető kikristályosodottnak. Kétségtelen azonban, hogy a magyar önkormányzati rendszernek vannak erős civiltársadalmi hagyományai, és pedig történelmünkben is következően. És aligha vitatható az is, hogy az önkormányzatok jelentősége az európai politikai rendszerben – bár más és más módon, különböző hagyományokból táplálkozva, eltérő szervezetekkel és feladatokkal – növekszik. Végül ne feledjük, hogy az önkormányzatok és a polgárosodás – Nyugaton ugyan talán erősebben, Magyarországon éppen a történeti sajátosságokból adódóan gyengébben és más formák között – történelmileg századokra visszamenően összefüggenek.